

Kap 66 : 2:a världskriget (VIII) (1939-1945).

2:a världskriget brukar beskrivas som en fortsättning av 1:a världskriget, och det var tydligen också så det uppfattades av samtiden. Hitler var en ny Wilhelm II, Stalin var en ny tsar, Mannerheim & hans vita garde stred på nytt mot de röda horderna, Finland fick på nytt hjälp av ett preussiskt Tyskland, o s v. Det nya var tyskarnas mordlystnad – men den framkom först efter hand. Hela det tyska ledarskiktet hade brutaliserat av sina erfarenheter i det 1:a världskriget.

Gustaf var in i det längsta tyskvänlig “men sedan grymheterna mot judar och koncentrationslägrens olyckliga fångar [oktober 1944] blivit kända, sade han mig [Sven Hedin] att hans känslor för Tyskland icke kunde förbli detsamma som förr.”¹ Kabinettssekreterare Erik Boheman är ännu mera enfatisk: ”Han betraktade Hitler som en pöbelaktig uppkomling och så småningom som en livsfarlig dåre. Nazismens metoder ingav honom avsky, inte minst förföljelsen mot judarna; kungen hade ju åtskilliga svenska judar i sin närmaste umgängeskrets.”²

*

Vid 2:a världskrigets utbrott den 3 september 1939 var Gustaf 80 år, men fortfarande vid god vigör. Hans sonson arvprins Gustaf Adolf var sedan 1932 gift med dottern till hertig Eduard av Sachsen-Coburg-Gotha, som efter novemberrevolutionen 1918 hade satsat på en karriär inom nazistpartiet.³ Gustaf hade även ända sedan nazisternas *machtübernahme* 1933 träffat 3:e rikets ledande personer på diplomatiska tillställningar.

Gustaf kom att träffa Hitler tre gånger. Första gången var den 21 april 1933. Gustaf var på genomresa och skulle träffa president Hindenburg för ett lunchsamtal på Berlinambassaden. Samtidigt ville han kritisera den tyska statsledningen för judeförföljelsen – han var genom sin bror Carl noggrant informerad om vad som pågick – och bad därför Hindenburg att ta med sig några av sina regeringskolleger. De som följde med var nyutnämnde rikskansler Adolf Hitler, vicekansler von Papen, utrikesminister von Neurath, förre riksriktspresidenten Simon och preussiska akademins president von Schillings.⁴ Något protokoll fördes inte över Gustafs ”bordssamtal” men åtminstone Hitler påstås ha blivit mycket upprörd. Jarl Torbacke har sammanställt vad vi vet. Versionerna är delvis motstridiga. Jag redovisar den version som Gustaf månaden därpå gav till statsrådet Felix Hamrin:

Ordbytet började, enligt vad kungen nu meddelade Hamrin, med att majestätet sa sig alltid ha varit tyskvän; just därför ogillade han den nya regimens åtgärder som medförde att Tyskland förlorade alla sympatier inom alla folk. Hitler svarade att han måste tränga undan judarna som tillvällat sig alltför stor makt; mot det fåtal judar som nu dödats kunde för övrigt ställas de hundratals personer som mördats av de av judarna skyddade och hjälpta kommunisterna. Kungen vädjade då till Hitler att fara skonsammare fram.⁵

Hitlers version av mötet är från ett bordssamtal 1942:

¹ Hedin 1950: del 2, s. 26; Carlgren 1990: s. 57, fotnot 45.

² Boheman 1963: del 2.

³ Se kapitel 102 om Hitlers hertig.

⁴ Dagens Nyheter 1933-04-22, s. 8.

⁵ Torbacke 1971: s. 53; Thorsell 2006: s. 38. [Felix Hamrins dagbok, 1933-05-05.]

Det hade inte alltid varit lätt att övertala den gamle herrn [Hindenburg] men när man väl lyckats övertyga honom så gick han helt och fullt in för saken. Från början hade han nästan inte alls velat veta av några åtgärder mot judarna. Men vid en lunch på svenska legationen där vi båda deltog, och den svenske kungen hade kritiserat de tyska judeåtgärderna, hade den gamle herrn med sin djupa allvarliga stämma avvisat yttrandena med att det handlade om inre tyska angelägenheter som uteslutande angick den tyske kanslern.⁶

Hitler som var uppvuxen i det Habsburgska kejsardömet hade länge en respekt för monarker – Gustaf var trots allt kung över ett land av renrasiga arier – men någon effekt utöver att Gustaf fick förklara sin ståndpunkt verkar inte mötet ha haft. För att driva hem poängen spelade Gustaf efteråt tennis i en dubbel med juden Daniel Prenn, Tysklands bästa tennisspelare, som nyss blivit förbjuden att representera landet i Davies Cup. Varken mötet eller tennismatchen blev dock allmän kännedom förrän efter kriget.

*

Även inför 2:a världskrigets utbrott samlades de nordiska kungarna för att försäkra varandra om ömsesidig solidaritet. Gustaf, Haakon VII, Christian X, Finlands president & deras utrikesministrar sammanträdde på Stockholms slott den 18-19 oktober 1939. Gustaf ville presentera något konkret och skickade den 10 oktober Sven Hedin som diplomatiskt sändebud till Hitler för att sondera möjligheten till en fredskongress. Tyskland hade visserligen anfallet Polen men ytterligare krigshandlingar dröjde & Gustaf trodde det fanns en möjlighet att få parterna till förhandlingsbordet. Där hade han dock räknat fel. Hitler tog mycket vänligt emot Hedin men avböjde förslaget, som han ansåg utsiktslöst.⁷

Den 17 juni 1940 efter engelsmännens nederlag vid Dunkirk gjorde Gustaf ytterligare ett försök, denna gång via officiella kanaler. Hitler tackade för anbudet men avböjde en andra gång. Engelsmännens svar dröjde till mitten av augusti, men även de svarade nej. Gustafs programmatiska pacifism bemöttes med förakt. Churchills kommentar: ”Jag kanske bör tillägga att den föraktlige svenske kungens inblandning sedan han övergivit både Finland och Norge och är helt i tyskarnas grepp, trots att den kan innehålla en del uppmuntrande sidor, är sällsynt smaklös.” Gustaf gav trots det inte upp hoppet om att avvärja ett krig som p g a vapenutvecklingen hotade bli ännu blodigare än det förra kriget.⁸

Även Edward VIII tycks ha försökt sig på att mäkla fred innan allt var för sent, men har i liksom Gustaf efteråt anklagats för att ha gått nazisternas ärenden. Alla var ute efter blod, och det fick de. (Lownie 2021.)

*

Det fanns en förväntan att den nordiska solidaritetspakten innebar att Sverige skulle bistå Finland under vinterkriget mot Sovjetunionen den 30 november 1939 till den 13 mars 1940. Biståndet inskränkte sig dock till nödhjälp & en frivilligkår. Regeringsbeslutet var impopulärt i breda kretsar, men oppositionen kom av sig när Gustaf den 19 februari lät anteckna till statsrådsprotokollet att han fullständigt stödde regeringens beslut.

⁶ Thorsell 2006: s. 36. [Okänd källa. Upptecknat 1942-05-21.]

⁷ Thorsell 2006: ss. 100-106.

⁸ Richardson 2007a: ss. 21-28; Richardson 2007b.

[Kungsorden hade] en omedelbart enande och lugnande effekt som skulle visa sig vara betydelsefull för Sveriges framtida neutralitetsanspråk. Statsminister Hansson, som ursprungligen varit tveksam till monarkens inblandning, insåg exempelvis snabbt sin felbedömning: »Uppvaktade kungen och tackade honom för hans diktamen.«

Men Gustaf V:s politiska markering fick även långtgående konsekvenser. Hans öppna solidaritet med den socialdemokratiska statsministern knöt de två landsfäderna närmare till varandra än tidigare – inte enbart på ett reellt och realpolitiskt plan, som i fallet med statsrådsdiktamen, utan i minst lika hög grad på ett symboliskt och massmedierat plan. Föga förvånande dominerade dessa båda nationella ikoner krigsårens svenska bilder. En realpolitisk följd av deras symboliska symbios var att möjligheterna att kritisera samlingsregeringen minimerades eftersom kritik av statsministern nu indirekt kunde uppfattas som kritik av kungen. Ett sakernas tillstånd som bland andra riksantikvarien och ledaren för Nordens Frihet tillika styrelseordföranden i Nordiska museet och Skansen, Sigurd Curman, snabbt erfor. I ett brev skrivet kort efter monarkens diktamen konstaterade den opinionsmässigt inflytelserike Curman att kungen nu hade »ställt sig personligen som en sköld framför P. A. Hansson«.⁹

Gustaf verkar inte ha haft något emot operation Barbarossa eller fortsättningskriget den 25 juni 1941 till den 19 september 1944. Han skrev t o m oktober 1941 ett privatbrev till Hitler där han gratulerade denne till beslutet att slå ned den ”bolsjevikiska pesthärden”. Mars 1944 rådde han dock finnarna att sluta en separatfred med Sovjetunionen. Han var framför allt realist & realpolitiker. Det fanns dock gränser. Han betraktade Sovjetstaten som en mördarregim & vägrade ha något att göra med dess diplomatiska sändebud.¹⁰

Gustafs agerande i samband med tyskarnas angrepp mot Danmark & Norge den 9 april 1940 skildras i ett annat kapitel.¹¹ Han tycks dock varit emot utbildningen av de norska polistrupperna, ytterligare en frivilligkår som han i likhet med Torgny Segerstedts publikationer ansåg vara en onödig provokation.

*

Midsommarkrisen 1941 (beslutet om att tillåta transiteringen av tysk trupp till Finland via svensk järnväg) och dess politiska konsekvenser har blivit mycket omskriven. Här inskränker jag mig till Gustafs roll (Söderström red. 1947: ss. 358-364; Björkman 1971: ss. 337-421; Carlsson 2006: ss. 142-165; Carlsson 2014: ss. 73-83,279-283). Kronologin var följande:

- Den 22 juni 1941 kl 4.00 på morgonen inleddes operation Barbarossa. Kl 8.30 framförde de tyska diplomaterna Karl Schnurre & prins Victor zu Wied sina krav till svenske utrikesministern Christian Günther. Kl 10.00 informerade han Gustaf. Kl 10.30 träffade Gustaf även statsminister Per Albin Hansson. Hansson tolkade Gustafs inställning som att denne hellre skulle abdikera än ta konflikt med tyskarna. Cirka kl 12.00 sammanträdde delar av regeringen i en preliminär statsrådsberedning.
- Den 23 juni kl 14-16 sammanträdde utrikesnämnden. 11 ledamöter (inkl Günther) var för transiteringen. Fyra var emot. Gustaf & kronprinsen var för transiteringen.

⁹ Jönsson 2007: ss. 161-162.

¹⁰ Bernadotte 1983: ss. 95-96.

¹¹ Se kapitel 56 om kronprinsessan Märtha.

- Den 24 juni kl 14 sammanträdde riksdagsgrupperna för att informeras om ärendet & yttra sig. Kl 19 sammanträdde regeringen, informerades om riksdagsgruppernas diskussioner & beslut och biföll ärendet.
- Den 25 juni kl 15.30 bifölls ärendet även i konselj där Gustaf & kronprinsen närvarade. Gustaf tackade regeringen för att den tagit ett klokt beslut. Omkring kl 17 meddelade Gustaf de tyska diplomaterna om konseljens beslut.

November 1944 skrev riksdagsmännen Harald Åkerman (fp) & Erik Brandt (s) varsin artikel om vad som sagts på respektive gruppmöte innan regeringsbeslutet. Brandts version var att ”Statsministern hade förklarat att han »naturligtvis kunde resa till kungen med vårt 'nej', men att följden skulle bli regeringskris med svårbedömda konsekvenser, eftersom kungen komme att abdikera, samlingsregeringen att upplösas och socialdemokraterna att försvinna ur ministären.»¹² Per Albin Hanssons sätt att låta riksdagsgrupperna rösta om regeringsbeslutet utan att ge dem tid att sätta sig in i frågeställningen förekom flera gånger under kriget och uppfattades som ett otyg.

December 1946, efter Hanssons död, publicerades en minnesskrift där en av hans nära medarbetare Gustav Möller skrev om dessa socialdemokraternas gruppmöte: ”Det fanns ett par gånger allvarlig risk för en regeringskris, den svåraste då det tyska kravet på genomfart genom Sverige till Finland av en division ställdes. Den stora fara, som en regeringskris skulle gjort akut, var att samlingsregeringen skulle ha ersatts med en klart till sin anda tysksinnad regering. Denna fara gjorde även de medlemmar, som voro bestämda motståndare till Tysklands krav, mycket betänksamma mot att draga de yttersta konsekvenserna av sin hållning.”¹³

Den 18 januari 1947 publicerade Dagens Nyheter en rundringning till några av de ledande i samlingsregeringen. Möller hänvisade till statsrådssekretessen och vägrade uttala sig. De övriga antingen vägrade de också eller ställde sig frågande till Möllers historieskrivning. Flera oklarheter ventilerades: (1) Vad Gustaf den 22 juni egentligen sagt till Hansson. (2) Om Hansson inför riksdagsgruppen den 24 juni gett ett vinklat referat av sitt samtal med Gustaf. (3) Om Gustaf på ett korrekt sätt meddelat de svenska reservationerna till de tyska diplomaterna. Jag inskränker mig till samtalet mellan Gustaf & Hansson. Det finns 12 versioner:

- Per Albin Hanssons version (1941 ur minnet två veckor efteråt): ”Vid ½ 11-tiden lät kungen kalla mig och det blev en första överläggning om de tyska kraven, särskilt det som avsåg genomtransport av trupper. Kungen förklarade därvid att han icke ville genom vägran ta risken av en konflikt. Hällre toge han sin ställning i övervägande, vilket jag måste tolka så att han hällre avstode från tronen än att fatta ett så ödesdigert beslut.”¹⁴
- Axel Gjöres version (22 juni 1941 ur dagboken): ”Kungen – till vilken även statsministern kallats – hade [enligt Günther och/eller Hansson] förklarat att han icke ämnade vara med om någon åtgärd, som kunde bringa Sverige i krig. Detta betydde såvitt man kan förstå beredvillighet ifråga om övervägandet av tyska krav – han räknar tydligen icke med annan krigsrisk. Vidare hade han förklarat att han vore beredd att ta konsekvenserna av sin ståndpunkt. Detta anses betydligt, att han skulle vara böjd för att

¹² Erik Brandt. [Om midsommarkrisen.] Expressen, 1944-11-20.

¹³ Gustav Möller (1946.) Han var en klippta. I: Nerman & Tranströmer, 1946: s. 6.

¹⁴ Björkman 1971: s. 359; Isaksson 1985: del 4, s. 470.

abdikera i händelse regeringen förde annan politik, men icke att han hade för avsikt att byta regering. Han antages vara mycket isolerad inom familjen; i varje fall lär kronprinsen mycket hårt företräda en annan uppfattning. Kungens inställning gör uppenbarligen situationen ytterligt vanskligh. Svenska folket har 'investerat' oerhört mycket av sitt moraliska kapital i gamle kungen – kronprinsen har under de senare åren kommit i skuggan. Vidare torde kungen av Adolf Hitler uppfattas som en garant för en av Tyskland acceptabel eller tolererad neutralitetspolitik.”¹⁵

- Gösta Bagges version (22 juni 1941 ur dagboken): ”Statsministern meddelade därpå att han och utrikesministern varit uppe hos Kungen som yttrat sig mycket bestämt till förmån för ett tillmötesgående av de tyska kraven och att han var beredd att ta alla konsekvenser av denna sin hållning. Statsministern hade härav fått den uppfattningen att Kungen ämnade abdikera om han inte fick igenom sin mening. Då inte alla regeringsmedlemmar var närvarande och man behövde tänka på saken uppskötts beredningen till morgonen därpå.”¹⁶
- Karl Gunnar Westmans version (22 juni 1941 ur dagboken): ”På kvällen hade jag ett samtal med Bagge i Kungsträdgården på en soffa i skuggan av Karl XII:s staty. Bagge ansåg, att vi borde frivilligt gå med på transiteringen och sade, att kungens antydan till P.A., att han i händelse av avslag skulle draga de personliga konsekvenserna, gjort ett allvarligt intryck på P.A.”¹⁷
- Karl Gunnar Westmans version (23 juni 1941 ur dagboken): ”[Hansson] var närmst för ett avslag. Emellertid fordrar den ståndpunkten enighet. Härvid måste stor vikt fästas vid kungens ståndpunkt. Kungen hade i går tydligast till utrikesministern sagt, att han i händelse av avslag skulle draga de personliga konsekvenserna härav, och detta betydde säkerligen ett hot om abdikation.”¹⁸
- Den tyske diplomaten prinsen av Wiedes version (25 juni 1941, baserat på ett möte med Gustaf efter konseljens avslutning kl 15.30 & förmedlat i ett telegram avsänt kl 19.20). ”Förtroligt hade kungen [vid mötet] tillagt att han till och med måst gå så långt som att tala om sin abdikation ('von seiner Abdankung zu sprechen').” Prinsen av Wiedes version var enligt Wigforss tillgänglig för svenska regeringen fr o m 1948, men spridningen var begränsad.¹⁹
- Möllers version (1947): Statsminister Hansson, som varit uppkallad till konungen, avgav rapport över det samtal han haft med konungen. Enligt denna rapport hade konungen, som tidigare samrått med utrikesministern, anslutit sig till dennes uppfattning att det hotfulla läget motiverade ett tillmötesgående av det tyska och finska önskemålet. – Uppgiften att konungen i detta sammanhang antytt en avsikt att abdikera i händelse av samlingsregeringen icke anslöte sig till hans ståndpunkt förklaras därav att statsminister Hansson på grund av sitt samtal med konungen ansett sig böra räkna med även denna eventualitet såsom tänkbar i händelse av en regeringskris. Enligt min personliga mening fanns icke anledning att ge konungens

¹⁵ Gjores 1967: ss. 88-89.

¹⁶ Bagge 2013: del 1, s. 247.

¹⁷ Westman 1981: del 3, s. 154. [Bagges version från kvällen den 22 juni.]

¹⁸ Westman 1981: del 3, s. 155. [Hansson version från regeringssammanträdet den 23 juni 1941.]

¹⁹ Wigforss 1950: del 3, s. 169; Carlsson 2014: s. 280. [Prinsen av Wiedes version den 25 juni 1941.]

uttalanden denna tydning. – Föreställningen att konungen skulle ha önskat ersätta samlingsregeringen med en annan regering är med all säkerhet felaktig.²⁰

- Günthers version (1951 ur minnet): Vad kungen yttrade var så vitt jag erinrar mig bara: »Om vi skulle avslå den tyska framställningen, vill jag inte vara med.» Detta skulle ju kunna tolkas i riktning mot abdikation, även om ordet inte nämndes, men kungen talade inte ens om möjligheten av någon regeringskris, och hans yttrande föll i vanlig samtalston, utan spår av officiellt uttalande och ännu mindre något ”hot”.²¹
- Günthers version (1954 ur minnet): »Kung Gustaf nämnde aldrig ordet abdikation. ... Han förklarade att han på sin ålders höst inte ville medverka till något som kunde störta landet i krig, vilket han ansåg att ett avslag på tyskarnas begäran skulle göra. Vi måste nog ge efter, menade kungen, och sade att han i annat fall 'inte ville vara med'. Jag fäste mig särskilt vid just de orden. Detta uttalade han emellertid på ett sådant sätt att jag inte kunde uppfatta det som något allvarligt menat hot om abdikation. Enligt min åsikt ville kungen bara så starkt som möjligt understryka sin personliga mening om det lämpliga i att ge efter för tyskarna denna gång. Talet om att 'inte vara med' kunde knappast tas bokstavligt, lika litet som man ju anser att en person avser att begå självmord om han säger att något skall ske 'över min döda kropp'.»²²
- Gustaf Anderssons version (1955 ur minnet) »Kungen hade förklarat, att han vid ett nekande svar svårligen kunde ta ansvar för landets styrelse i fortsättningen. Detta meddelande tolkades av *mig* och flera andra som ett direkt abdikationshot, och det är numera bekräftat att kungen också avsåg att ge uttalandet denna betydelse. Därigenom är alla meningsskiljaktigheter i fråga om innebörden i statsministerns meddelande i saken inför regering och partigrupp undanröjda.»²³
- Posses version (1944 & 1949): »När vi [prins Eugen, prins Wilhelm & Amelie Posse] efteråt hade slagit oss ner i den gamla slitna lädersoffan framför kvällsbrasan sa »farbror Eugen» att han ville att just vi två skulle veta att Kungen bestämt och kategoriskt hade meddelat honom att ingen vid det där tillfället hade nämnt något om abdikation. Han hade inte ens haft en tanke på att hans ord skulle kunna tydas så – eftersom det han i själva verket hade sagt endast hade varit att »om riksdagen svarar nej på tyskarnas krav får ni vara beredda på att ta konsekvenserna – och de kan bli synnerligen allvarliga!» »Rätt skall vara rätt. Jag vet sannerligen inte varför de ska pådyvla min bror något som han aldrig har sagt eller menat – det är svårt nog ändå att vara kung i såna här tider», sa prins Eugen och såg ganska lättad ut.»²⁴ I ett brev till Torgny Segerstedt från juli 1941 tar dessutom prins Eugen transiteringarna i försvar. De var inte till för att hjälpa tyskarna, utan för att hjälpa finnarna.
- Någon gång 1954-1960 lät Gustaf VI kalla till sig Christian Günther. »Han hade noterat att man givit hans fars uttalande 1941 (att 'inte vilja vara med') olika innebörd,

²⁰ Gustav Möllers svar till partikamraten Karl Ward, Norrköping, i en interpellation den 12 februari 1947. I: Söderström red. 1947: s. 364. [Baserat på anteckningar från ett möte med Per Albin Hansson där även Axel Gjöre & Gösta Bagge närvarade. Alla förde anteckningar.]

²¹ Dagens Nyheter, 1951-05-08, s. 3.

²² Christian Günthers besked [om midsommarkrisen]. Vecko Journalen, 1954:37.

²³ Andersson 1955: s. 270.

²⁴ Posse 1949: s. 413. [Baserat på prins Eugens uppgifter 1944.]

inklusive abdikation. Han framhöll för Günther att han själv aldrig tolkat uttalandet på det sättet och anslöt därmed på den punkten till Günthers pressuttalande 1954.”²⁵

- 1966 mindes Thorsten Nothin i sina memoarer det egendomliga i att ingen frågade Per Albin Hansson om dennes egen bedömning av läget, utan all diskussion handlade om vad Gustaf V sagt eller inte sagt. ”Ville man redan då ha konungen att skylla på ifall det ute i landet skulle växa fram en kritik mot undfallenheten för det tyska kravet? Den frågan kan knappast få annat än ett jakande svar. Ty på hösten började man att tala om att det var konungen som framvingat medgivandet. Och man slog dövörat till för allt som kunde ge saken en annan tolkning.”²⁶

Eftersom merparten versioner är flera år gamla och/eller återgivna i 2:a hand är det svårt att uttala sig om sanningshalten. Att Günthers version växte med åren förklaras med att hans minnesbild kontaminerades av andra version. Söderström framställer det som fantasier att Gustaf skulle hotat abdikera eller tillsätta en tyskvänlig regering, vilket förefaller som konsensus 1947. Debatten om vem som sade vad & med vilken effekt vägrade dock sluta.²⁷

Tyskarna tilläts även transportera krigsmateriel sjöledes på svenskt territorialvatten. På ett missförstånd gick de tre fartygen Tannenberg, Preussen & Hansestadt Danzig 1941-07-09 in i en svenskt minering & sjönk, den s k Östbysänkningen. Enligt uppgifterna i Svenska Wikipedia dog 150-200 tyska matrosar, enligt andra uppgifter betydligt färre. En minnessten restes samma år vid Ölands Gräsgård under närvara av prins Gustaf Adolf, Sibylla & tyske konsulen i Malmö. Gustaf Adolf höll ett kort tal där han berömde de tyska matrosarna för deras mod & offervilja. De tre sänkta fartygen var civila passagerarfartyg & en bilfärja.²⁸

1976 publicerade historikerna Hans De Geer & Jarl Torbacke en bok om omdiskuterade problem i svensk nutidshistoria. Bland problemen fanns Gustafs eventuella abdikationshot.²⁹ Det föreföll enligt dem inte alls otroligt att (1) Hansson verkligen blev hotad av Gustaf, men att han var för flat för att be Gustaf förtydliga sig, alternativt (2) att han hittade på hotet för att skrämma sin riksdagsgrupp till lydnad. Nio av Gustafs kortbiografier tar upp frågan men har svårt att ta ställning (Elgklou 1978: ss. 208-209[1+2]; Ohlmarks 1983: ss. 190-192[2?]; Weibull 1991: s. 83[1+2]; Elgklou 1995: ss. 249-251[1+2]; Skott 1996: ss. 110[1?]; Lagerqvist 1997: s. 411[2?]; Liljegren 2004: s. 109[1]; Hadenius 2007: ss. 237-241[1+2]; Norlin 2015: ss. 132-133[2]). Sex 1:or & sju 2:or. En rimlig medelväg är att Hansson efter Gustafs agerande under borggårdskrisen 1914, försvarskrisen 1925 & medlingsförslaget till Hitler 1940 trodde honom vara kapabel till vad som helst, vilket är Erik Carlssons tolkning 2006 & 2014.³⁰ Min egen tolkning är att Gustaf hade för vana att markera sitt missnöje med beslut han inte gillade genom att ta in en reservation i protokollet – vilket irriterade statsråden eftersom det formellt innebar att Gustaf reserverade sig mot sina eget beslut. Det här kunde tolkas som en verbal motsvarighet & hade faktiskt förekommit vid andra tillfällen, dock inte genererat en sådan debatt.

²⁵ Carlsson 2006: s. 161.

²⁶ Nothin 1966: s. 402.

²⁷ Plobeck 1959; Herlitz 1959; Boheman 1963: del 2, ss. 11-21; Andersson 1968: del 2, ss. 118-122.

²⁸ Ulf Lundberg. Die Versenkung der Tannenberg, Preußen und Hansestadt Danzig. <modellmarine.de> (2017-01-01); Jan Linder & Lennart Lundberg. Ofredens Hav, Östersjön 1939-1992.

²⁹ De Geer & Torbacke 1976: ss. 199-319.

³⁰ Carlsson 2006: ss. 161-163; Carlsson 2014: ss. 279-283.

2014 landade Carlsson i formuleringen ”Gustaf V var överhuvud taget inte främmande för taktiskt motiverade uttalanden. Han hade en förmåga att på ett övertygande sätt säga något som han önskade få genomslag för hos adressaten – men som alls inte med självklarhet motsvarade hans egentliga åsikt. Gustaf V anses i det här fallet ha talat klartext och, till skillnad från övriga situationer under midsommarkrisen, ha använt ordet 'abdikation' i stället för någon omskrivning, detta för att undvika misstolkning i Berlin.”³¹ D v s att Gustaf var en politisk taktiker av rang. Detta är förmodligen en felaktig tolkning. Gustafs egen kommentar är att Per Albin Hansson övertolkade det han sade – något som hänt förr & som skulle hända igen. Hursomhelst rör det sig om en enda formulering: Antingen sade Gustaf att han själv skulle få ta konsekvensen eller så sade han att Hansson & regeringen skulle få ta konsekvensen. Nu slutade det i att Gustaf för 2:a gången ställde sig som en sköld framför Hansson & hans regering. Debatten förefaller något överdimensionerad, men Gustafs framskjutna roll under kriget väckte efteråt obehagliga associationer:

Av intresse är, att parlamentarismens suspendering till förmån för ett författningsideal, som kommer nära den Bernadottska dynastiens gamla ideal av en regering ovan partierna, till tiden sammanfaller med en viss pånyttfödelse av det personliga regemente, som 1914 stuckit upp huvudet.³²

Endast i onormala tider [såsom krig och katastrofer] kan monarkin fungera normalt. ... Det är inför denna eventualitet som kungen [Gustaf V] håller sig med 120 hovmän i grader från överste till fältmarskalk. Det förefaller en smula överambitiöst.³³

Det har skrivits mycket om det förtroendefulla förhållandet mellan Gustaf och socialdemokratin baserat på statsminister Per Albin Hanssons m fl uttalanden.³⁴ Det är nog korrektare att beskriva förhållandet som ett resonemangsäktenskap. Hansson framstår som ambivalent. Å ena sidan ansåg han monarkin överspelad & oskadliggjord. Å andra sidan underlättades regeringsarbetet av ett gott förhållande. På partikongressen 1944 försökte Hansson få delegaterna att överge republikkravet från 1911 men misslyckades. Ordföranden i SSU Bertil Johansson sade ungefär följande: Att nästa man i tronföljden [Gustaf] får vi väl tåla men sedan kommer en person [arvprins Gustaf Adolf] som aldrig får bli kung.³⁵

*

Sveriges insatser under den ungerska judeförföljelsen har blivit mycket omskrivna. Gustaf skickade den 30 juni 1944 ett telegram till Ungerns riksföreståndare Miklós Horthy, där han protesterade mot deporteringarna till de tyska dödslägren:

Efter att ha erhållit kännedom om de utomordentligt hårda metoder som Eder regering tillgripit gentemot den judiska befolkningen i Ungern tillåter jag mig att vända mig personligen till Eders Höghet för att i mänsklighetens namn bedja Eder att vida åtgärder för att rädda dem som ännu återstår att rädda av detta olyckliga folk. Denna vädjan har föranletts av mina gamla känslor av vänskap för Edert land och av min uppriktiga oro för Ungerns goda namn och rykte i nationernas samfund.³⁶

³¹ Carlsson 2006: ss. 164-165; Carlsson 2014: ss. 282-283.

³² Lagerroth 1951: s. 319.

³³ Hans Haste c. 1955. I: Republiken. Meddelande från Republikanska Klubben, 1958/771. [Arbetarrörelsens arkiv.]

³⁴ Hansson 1938; Prawitz 1943: ss. 8-10.

³⁵ Isaksson 1985: del 4, ss. 27-32; Se även kapitel 99 om prins Gustaf Adolf.

³⁶ Judisk tidskrift 1944, årg. 17, sida 244 & 281.

Även andra grupper protesterade & deporteringarna avbröts. De judar som hade utländskt medborgarskap eller skyddspass fick lämna landet. Det var här Raoul Wallenbergs insatser gjordes. Gustaf berömdes efter kriget av judiska församlingen för detta, mottagandet av de danska & norska judiska flyktingarna och rehabiliteringen av koncentrationslägerfångar:

Det var en akt av djup mänsklig solidaritet, en i kärleksfullt handlande uttryckt protest mot vår tids hatiska mentalitet och våldsläror. Den moraliska auktoritet, som konung Gustaf åtnjöt i alla läger, hans höga anseende som Europas erfarnaste, för klokhet och rättrådighet högt skattade monark, blev en oskattbar tillgång ej blott för Sverige utan också för alla de krafter, som under denna mörka tid sökte rädda vad räddas kunde av mänskliga värden. För hela den vida judiska världen framstod konung Gustaf därför som en den aktiva människokärlekens höga representant i en våldets och brutalitetens tidsålder, som ingen annan av vår tids monarker ärad, vördad, älskad. Sådant skall hans minne alltid leva i judiska hjärtan.³⁷

*

Eftersom Gustaf skulle representera stabilitet var skildringarna av hans person & vardag krigsåren föga upphetsande. Lennart Bernadotte producerade t ex 1940 en kortfilm "En dag med kungen", där kriget knappt var märkbart. 1943 – i samband med 85-årsjubileet – publicerades vad som kom att bli den mest kända skildringen av Gustafs vardagsliv, "Kungen kommer", numera i sin totala menlöshet nästan omöjlig att läsa. Gustafs tal den 16 juni var det mera klös i:

Hr statminister!

Jag uttalar mitt varma och hjärtliga tack för de alltför vackra och vänliga ord som nu på min 85-årsdag ritats till mig. Det är icke lätt för mig att på min ålderdoms höst under nuvarande svåra politiska förhållanden i världen hålla den rätta kursen för att söka bevara fred och frihet för vårt älskade fosterland. Jag önskar härmed öppet förklara att jag och min regering varit fullt eniga i vad som gjorts eller vad som icke kunde och icke borde göras. Det är min bestämda åsikt att en konstitutionell konung under vanliga normala förhållanden icke bör uppträda som ledare i den ena eller andra riktningen annat än i undantagsfall. Men under nu rådande stora världskris har jag ansett det vara min oavvisliga plikt att genom personligt ingripande vid flera tillfällen söka hjälpa landet ur stundens svårigheter. Detta har också genom Guds nåd och med tillhjälp av mina medarbetare inom regeringen också lyckats hittills. Faran är dock inte övervunnen. Men jag hoppas att det för mig så värdefulla förtroende som under dessa svåra år visats mig av mitt svenska folk icke skall komma på skam. "Med folket för fosterlandet" har alltid varit ledtråden för mina handlingar. Man skall aldrig uppge hoppet att komma till ett lyckligt slut, om vi blott alla hålla en i g t tillsammans och med tillhjälp av eder alla är jag övertygad om att vi med ära skall rida ut stormen. Gud give detta!

Jag kommer alltid att med största tacksamhet och glädje minnas denna sommarkväll, då så stor vänlighet och kärlek strömmat emot mig.

Jag uppmanar eder alla att med mig höja ett fyrfaldigt leve för vårt älskade fosterland: Leve Sverige!³⁸

³⁷ Hugo Valentin. Gustaf V. Judisk tidskrift 1950, årg. 23, sida 281. [Nekrolog.]

³⁸ Ohlmarks 1982: s. 154. [85-årstalet på borggården 16.6 1943.]

*

I samband med 85-årsjubileet gjordes en opinionsundersökning om vad svenska folket ansåg om monarkin som statsskick. 84 procent ställde sig positiva. Sex procent ville ha president. 10 procent hade ingen åsikt. Det fanns vissa skillnader. De "högre klasserna" – särskilt de på landsbygden i skåne & mälardalens län – var mest positiva. De äldre männen – särskilt de i städerna & i norrland – var minst positiva.³⁹ Gustaf levde länge, men hans fiender levde ännu längre.

Året därpå gjordes ytterligare en opinionsundersökning om "Vilken nu levande person ni beundrar mest?" som Gustaf vann med bred marginal (25 procent). Tvåa kom Churchill (10 procent) & trea Per Albin Hansson (sex procent). Valet av Gustaf motiverades med: Kungens "effektivitet" (insatser när det gäller att hålla Sverige utanför kriget eller hjälpa grannländerna) nämns av 36 procent, "karaktärsegenskaper" (rakryggad, anspråkslös m.m.) av 27 procent, "kroppsliga egenskaper" (spänstig, vital, ståtlig m.m.) av 26 procent och "hållning, uppträdande" (folklig, hållning som samlande nationell symbol) av 13 procent.⁴⁰

Detta med Gustafs enkla vanor har det gjorts stor sak av. Gustaf var visserligen kedjerökare, men ytterst måttlig vad gäller mat & dryck. Han tycks på sin representation varit undantagen motbokstvånget, men under kriget underkastade han sig samma ransonering som folket i övrigt. Potatis fick han genom brodern Carls odling på Fridhem. Gästerna fick ta med eget socker.

Statsvetaren Herbert Tingsten ägnade 1943 en längre artikel åt Gustafs i hans tycke oförtjänta popularitet. Jag citerar:

Den ökade popularitet och auktoritet, som monarkin vunnit i Sverige under senare år, och alldeles särskilt under världskrigstiden, är icke någon isolerad företeelse. Detsamma gäller kungadömet i ett flertal demokratiska stater. Starkare än på mycket länge ha monarkerna i Nord- och Västeuropa i det allmänna medvetandet framstått som språkrör för folken, som symboler för den nationella enheten och i vissa fall som politiska ledare. Delvis har denna utveckling betingats av personliga och tillfälliga förhållanden. Till icke ringa del kan den emellertid återföras på mera generellt verkamma faktorer.

Det parlamentariska systemet medför, att monarken förlorar i makt men vinner i popularitet. En självständigt handlande konung väcker opposition och ovilja hos de små eller stora grupper, som ogilla hans handlingssätt. En konung, som utåt framstår dels som symbol för enheten, dels som legal replipunkt för skiftande ministärer, utmanar knappast andra än kverulanter. Många känna sig tacksamma för att han, åtminstone skenbart frivilligt, upphört att begagna den makt, som man av ålder förbinder med ordet konung. Hans ställning gör honom och hela kungahuset till en medelpunkt för det slags intresse och uppskattning, som tar sig uttryck i idylliska skildringar från privatlivet, fotografering och skvaller. Har monarken någon förmåga att uppträda folkligt - vilket i regel är lätt i en så oantastlig position - väcker han en personlig tillgivenhet, som icke bottnar blott i det framgångsrika kryperiets erkänsla utan naturligt följer av den socialt underlägsnes glädje över visad välvilja. Politikerna, som professionellt angripa varandra och motståndarpartierna, stanna i vördnad inför

³⁹ Dagens Nyheter, 1944-01-13, s. 6.

⁴⁰ Dagens Nyheter, 1945-10-04, s. 8.

konungen, som just genom sin politiska överksamhet intar en fredad position. Redan den popularitet, som på detta sätt vinnes, medför en potentiell politisk auktoritet. Men härtill kommer, att den ideologi, som väves kring den parlamentariske monarken, i sin dubbeltidighet är ägnad att stärka hans ställning. Man talar om att konungen är opartisk, att han står över partierna, att han representerar nationens enhet. Enligt parlamentarismens uttryckssätt menas härmed, att konungen icke kan eller bör handla politiskt; då man betonar hans opartiskhet, vill man säga, att han icke får taga ställning, och då man förklarar honom stå över partierna, innebär detta, att han utan hänsyn till egen mening bör tjäna som konstitutionell betäckning för det eller de starkaste partierna. Men från denna innebörd i de vanliga slagorden är det lätt att glida över till den motsatta. Är icke den opartiske mest skickad att handla, är icke den, som är upphöjd över alla partier och blott har nationens intresse för ögonen, den bäste av alla politiska ledare? I själva verket karakteriseras den idealiske parlamentariske monarken med i huvudsak samma attribut, som den moderna monarkismen ger den efterlängttade kunglige ledaren. I speciella situationer kan den propaganda för en neutral monark, som hör till parlamentarismens rekvisit, bli en tillgång för den självständigt handlande konungen.⁴¹

⁴¹ Tingsten 1943.